

نکوهش مکن چرخ نیلوفری را
پروان کن ز سر خواب خیره سری را
درخت تو گر بار دانش بگیری
به زیر آورد چرخ نیلوفری را

ناصر خسرو قبادیانی

از بد خشان تا قهستان

ناصر خسرو قبادیانی در قاین

حسن مختاری

سرشناسه : مختاری، حسن، ۱۳۳۷ -
 عنوان و نام پدیدآور : از بدخشان تا قهستان: ناصر خسرو قبادیانی در قاین/ حسن مختاری.
 مشخصات نشر : قم: طلیعه سبز، ۱۴۰۰.
 مشخصات ظاهری : ۱۲۸ص.: مصور.
 شابک : 978-622-6956-73-4
 وضعیت فهرست‌نویسی : فیپا
 یادداشت : کتابنامه
 موضوع : ناصر خسرو، ۳۹۴-۴۸۱ق. - نقد و تفسیر
 موضوع : ناصر خسرو، ۳۹۴-۴۸۱ق. - سفرها
 موضوع : قاین - سیر و سیاحت
 رده‌بندی کنگره : DSR۷۷۴/۵
 رده‌بندی دیویی : ۹۵۵/۰۵۰۴۲
 شماره کتابشناسی ملی : ۸۷۳۲۸۴۹

از بدخشان تا قهستان

ناصر خسرو قبادیانی در قاین

نویسنده: حسن مختاری

حروف‌نگار و ویرایش: رضا مختاری

صفحه‌آرا: حمید مختاری

ناظر: اعظم مختاری

طرح جلد: محبوبه مالکی با همکاری سیدمهدی فیض‌بخش

ناشر: طلیعه سبز

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب

نوبت چاپ: اول / ۱۴۰۰

شمارگان: ۵۰۰

بها: ۷۰۰۰۰ تومان

حق چاپ برای مؤلف محفوظ است

فهرست

عنوان	ص	عنوان	ص
مقدمه.....	۷	۱- سفرنامه ناصر خسرو.....	۴۷
پیشگفتار.....	۱۰	۲- دیوان ناصر خسرو.....	۴۸
از بدخشان تا قهستان.....	۱۴	۳- زادالمسافرین.....	۵۱
قهستان در دوره اسلامی.....	۱۶	۴- جامع الحکمتین.....	۵۲
نقشه قلمرو خلافت عباسیان.....	۱۹	۵- گشایش و رهایش.....	۵۳
زندگی ناصر خسرو.....	۲۴	۶- خوان احوان.....	۵۳
سفر هفت ساله.....	۲۹	۷- وجه دین.....	۵۳
ناصر خسرو آواره‌ی درّه یمگان.....	۳۲	۸- روشنائی نامه و سعادت نامه.....	۵۴
ناصر خسرو شاعر یگانه.....	۳۴	شعری از سعادت نامه.....	۵۵
بازگشت ناصر خسرو از سفر هفت ساله.....	۳۶	بازگشت به بلخ.....	۵۶
توصیفی بر قصیده درّه یمگان.....	۳۹	تشویق برای کسب علم.....	۶۰
خراسان در زمان ناصر خسرو.....	۴۱	پایان سفر هفت ساله.....	۶۲
تأثیر قرآن و حدیث.....	۴۲	سفرنامه‌ی قاین.....	۶۳
علاقه ناصر خسرو به خاندان پیامبر اسلام.....	۴۴	حرکت به سمت قاین.....	۶۴
آثار ناصر خسرو.....	۴۷	قاین در سفرنامه ناصر خسرو.....	۶۵
		رمان تاریخی چیست؟.....	۶۷
		قاین نگین راه ابریشم.....	۶۹

عنوان	ص
ناصر خسرو در خانه امیر قهستان.....	۷۶
سفر نامه (شعر).....	۸۹
سال شمار زندگی ناصر خسرو قبادیانی.....	۹۲
کاوش های امروز، حقایق دیروز.....	۹۳
مسجد جامع قدیم قاین.....	۹۴
مسجدی از صدر اسلام.....	۹۷
قاین قدیم به استاد کاوش های بدخشان شناسی.....	۹۹
مسجد گلی خشتی صدر اسلام.....	۱۰۲
مصاحبه با رجعلی لباف خانیکی.....	۱۰۴
مصاحبه پیام رسا با لباف خانیکی.....	۱۰۶
توصیف مسجد جامع قاین (شعر).....	۱۱۳
شنیده ها و دیده ها.....	۱۱۷
سرقه تاریخی (شعر).....	۱۱۹
نقشه محدوده شهر قدیم قاین.....	۱۲۰
تاریخچه کتابخانه شهرداری قاین.....	۱۲۲
شرح جلد.....	۱۲۶
منابع و مأخذ.....	۱۲۷

مقدمه

وقتی خواستم از ناصر خسرو و قاین بنویسم به یاد شعر جمیل صدقی الزهاوی شاعر معاصر عرب افتادم که ترجمه آن چنین است «ما در این جا دو غریبیم»:

«وقتی خورشید در شرف غروب بود در بغداد در راهی قدم می‌زدم، با پیری برخورد کردم که روزگار پشت او را خم کرده بود و در میان راه لُخ لُخ می‌کرد. جامه‌های کهنه ولی پاکیزه بر تن داشت. گریانش از آلودگی پاک بود.

چین‌های پیشانی فراخش حکایت می‌کرد که وی از سالخوردگان حزین و غم‌زده است. آهسته گام بر می‌داشت و مردم پشت سرش بدو دشنام می‌دادند ولی پیر به آنان جواب نمی‌گفت، بر او حمله کردند با سنگ‌های خرد می‌زدندش چندان که سرش شکست و اثر آن به جای ماند.

ایستاد که جانی بگیرد و نفسی تازه کند. دل مهربانان بر او می‌سوخت. پرسیدم او کیست؟ جواب دادند وی "حقیقت" است. امروز آمده است و غریب است.

در حالی که از شفقت بر او اشک فرو ریختم به قصد یاری و دلجویی به سویش رفتم. و بدو گفتم: ما در اینجا دو غریبیم. غریبان خویشاوند یکدیگراند.»

مفهوم شعر فوق، قاین امروز را در اذهان تداعی می‌کند زیرا قاین شهری غریب با آثار میراثی بسیار کهن که خاک غربت طاق و ایوانش را گرفته و اگر دست نوشته حکیم ناصر خسرو قبادیانی در سفرنامه‌اش نبود هرگز «امروز» نامی از قدمت تاریخی «دیروز» نبود.

غربت نشینی قاین و قاینات در استان خراسان جنوبی زبان زد مردمان این دیار است. زیرا داشته‌های تاریخی شهر و دیارمان برای آنان ارزش و اهمیتی ندارد و با نگاهی گذرا و اختصاص ندادن بودجه‌ای از کنارش می‌گذرند و خرابه‌های به جا مانده از دوران استیلای انگلیس را مرمت کرده و ثبت جهانی می‌نمایند اینجا هم «حقیقت غریب است» و بر آن سنگ می‌زنند و خاک می‌ریزند تا مدفونش کنند. و امروز آمده‌ام تا کاوشی دیگر بنمایم تا بر حسب سیاق وطن دوستی بر نام غبارگرفته‌اش بدمم و از لایه‌های تمدن خاک گرفته‌اش «قهستان» را بیرون بکشم. تا نگاه‌های مغرضانه «امروز» تاریخ حقیقت «دیروز» قهستان را مدفون نسازد. و نام گذاری‌های جدید در استان دوگانگی را در اذهان دانش آموزان و دانشجویان به وجود نیاورد. زیرا مورخ با همه دقت و تحقیقی که در رخدادهای زمانه‌ای خاص می‌کند، قادر نیست در همه وقایعی که بر مردمی در زمانه‌ای مشخص گذشته است و تضمینی در بقای تاریخی که به جا گذاشته بعد از خودش بدهد و آن را عیناً حفظ کند، بکاود و به نسل‌های بعد شناساند و حتی با آن که تاریخ به انشعابات و اکتشافات مختلف چون تاریخ سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مانند آن تقسیم شده، باز هم آثار به جا مانده از او قادر نیست پرده‌های رنگ و نیرنگ را کنار بزند. زیرا که بسیاری از رخدادهای تاریخی از چشمان محققان بدور مانده و قابل باز شناسی نیست. چون مغرضان به مانند تحریف تاریخ قهستان و نام آن در آن حقایق دست برد می‌زنند.

اینک هزار سال می‌گذرد از آن روزگاری که قهستان، مهمان حکیم، جهانگردی پیر و فرزانه‌ای در قاین مرکز ولایت قهستان بود. آن که حقیقت را دریافت و با صداقت نوشت، که امروز چون چراغی روشنگر حقایق است زیرا «آیین چراغ خاموشی نیست».

خراسانی که آن زمان در بر گیرنده خراسان شمالی، رضوی، جنوبی و قسمتی از خاک افغانستان و تاجیکستان بود. هر روز دستان روزگار کوچک و کوچکترش کرد. به قول

ناصر خسرو: «خراسان در میان سگان مانند نان ارزین تکه تکه شده»^۱ وقتی دیوان ناصر خسرو را می‌گشاییم گویی در عصر و زمان حال به سر می‌برده که این چنین نیکو سروده است:

آزرده کرد کژدم غربت جگر مرا	گویی زبون نیافت ز گیتی مگر مرا
در حال خویشتن چو همی ژرف بنگرم	صفرا همی برآید زاندوه به سر مرا
گویم چرا نشانه تیر زمانه کرد	چرخ بلند جاهل بیدادگر مرا
نی‌نی که چرخ و دهر ندانند قدر فضل	این گفته بود گاه جوانی پدر مرا

در پایان جا دارد از آقایان محمد حسن عظیمی‌نیا، دکتر قدرت الله غلام‌پور شهردار محترم، ابوالحسن خزائی‌نیا مدیریت کتابخانه تخصصی فرهنگ و هنر و معاونت شهرداری قاین، سید مهدی فیض بخش، محمد رضا رضایی مدیریت شرکت صنایع غذایی ایثار قاینات، حسن مالکی رئیس اتاق اصناف و همکار ارجمند سید علی‌رضا شکیب و علی صرافیان در اداره میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری و از همسر و فرزندانم (رضا، مجید و حمید) که یاریگر و راهنمایم بوده‌اند تقدیر و تشکر نمایم. شایان ذکر است که این کتاب مشتمل بر موارد مهم ذیل می‌باشد.

- ✓ زندگانی ناصر خسرو
- ✓ آثار ناصر خسرو
- ✓ سفرنامه قاین
- ✓ کاوش‌های امروز حقایق دیروز

من ا... توفیق - حسن مختاری

پیشگفتار

حکیم ابومعین حمیدالدین ناصر خسرو قبادیانی دانشمند بزرگ و صاحب نظر در تمام علوم و فنون و هنرهای زمان خود بود. ناصر فرزند خسرو که به ناصر خسرو معروف است و از او در کتاب ها و تذکره ها به نام حکیم ناصر ابن حارث قبادیانی یاد کرده اند.

ناصر خسرو در نهم ماه ذی القعدة سال ۳۹۴ هجری قمری مطابق با تیر یا مرداد سال ۳۸۲ هجری شمسی در قریه قبادیان از نواحی بلخ به دنیا آمد و در سال ۴۸۱ هجری قمری در قریه یمگان از نواحی بدخشان وفات یافت. عمرش بسیار طولانی بود و آکنده از حوادث بسیار و نشیب و فرازهای گوناگون. از جاه و مقام و موتبت عالی در نزد پادشاهان و امراء تا هجرت و تبعید و بی خانمانی و فقر همه را چشید و تحمل کرد.

در اوایل زندگانی به دلیل دانش وسیعش در فلسفه و عرفان و شعر و نگارش و ریاضیات و جغرافیا و بسیاری از علوم دیگر رایج در زمان از تمکن مالی و عزت و احترام و جاه و مقام برخوردار گشت. اما پایان زندگی غم انگیزش با رنج و ستم و ظلم و بیدادگری و فقر و مسکنت و جان سپردن در تبعید و دور از خانه و کاشانه و خانواده همراه گشت.

در بررسی زندگانی ناصر خسرو قبادیانی این مرد بزرگ تاریخ فرهنگ ایران دو دوره کاملاً متفاوت و متمایز از یکدیگر به چشم می خورد. در دوره اول که نوجوانی و دوران تحصیل و دانش اندوزی اوست و تا حدود سن چهل سالگی ادامه می یابد. از اعتقادات شدید مذهبی بدور بود و علی رغم آنکه قرآن را تماماً از حفظ داشت به کار علوم متداول عقلی و نقلی آن زمان مخصوصاً علوم و دانش های یونانی و فلسفه و هندسه اقلیدوس و طب و

موسیقی بویژه علم حساب و نجوم و سرودن غزلیات و اشعار طنز و هزل و مدیحه‌گویی در دربار پادشاهان و امرای وقت و حتی عشق ورزی و گه‌گاه باده‌نوشی اوقات می‌گذرانند. مکنت و ثروت بسیار فراهم آورده بود و خلاصه روزگار به خوشی و خرمی در ناز و نعمت می‌گذرانید. در سفرنامه خود حتی به حضور در دربار و مجالس سلطان محمود و سلطان مسعود نیز اشاره می‌کند.

در حدود سن چهل سالگی خوابی که دید مسیر زندگی او را تغییر داد و دچار یک استحال و دگرگونی روحی و فکری گردید. از غزل سرایی به کلی احتراز و دوری کرد و در جستجوی حقایق عرفانی به سلوک و سیر و سیاحت و گردش در اقصی نقاط جهان اطراف خود از دورترین کشورهای شرق آسیا در مرزهای چین تا منتهی الیه غرب آسیای صغیر و جنوب تا سواحل آفریقا به سفر پرداخت. چون در کار انشاء و نگارش و تحقیق از زمانهایی که به سمت منشی در دستگاه‌ها به کار اشتغال داشت تبحر و مهارت بسیار کسب کرده بود تمام وقایع مسافرت‌های خود را به صورت سفرنامه جزء به جزء ثبت می‌کرد و بدین ترتیب سفرنامه ناصر خسرو که از اسناد تاریخی بسیار مهم ایران است شکل گرفت و در گنجینه فرهنگ ایران باقی مانده است.

ناصر خسرو در سفرنامه از ایام خوشی و ناخوشی، غرت و بدبختی، دارندگی و بی‌چیزی خود از مردم نیک یا بداندیش از آنها که احترام دیده و یا او را به تحقیر نموده‌اند در کمال صراحت و صداقت سخن گفته است و خود می‌گوید: «در این سرگذشت آنچه دیده بودم به راستی شرح دادم و بعضی که به روایت‌ها شنیدم اگر در آنجا خلاقی باشد خوانندگان از این ضعیف ندانند و مأخذت و نکوهش نکنند.»^۱

^۱ - یوسفی، غلام حسین، دیدار با اهل قلم، جلد اول، چاپ نهم، ۱۳۹۰، انتشارات علمی

در این کتاب بر این شدم تا با ناصر خسرو همسفر شوم و زمانی که وی در بیست و سوم شهر ربیع الآخر سال ۴۴۴ هـ ق به قاین می‌رسد شرحی بنگارم و قاینی را که ناصر خسرو آن را توصیف کرده شرح و بسط دهم.

« قاین شهری بزرگ و حصین است، گرد شهر خندقی دارد و مسجد آدینه به شهر اندر است، و آنجا که مقصوره است طاقی عظیم بزرگ است که در خراسان از آن بزرگتر ندیدم، و آن طاق نه در خور آن مسجد است و عمارت شهر همه به گنبد است.»

سال ۱۴۴۴ هجری قمری اولین هزاره ناصر خسرو قبادیانی است که در سفرش به ایالت قهستان آمد و از تون، رقه، طبس و قاین گذشت. در قاین با « ابومنصور محمدابن دوست» دانشمندی بزرگ که بر طب و نجوم و منطق آشنایی داشت آشنا شد.

امید است شورای شهر، مسئولان فرهنگی و اداری شهرستان در برگذاری اولین هزاره ناصر خسرو در قاین آستین همت بالا زده و آن را به بهترین وجه برگزار نمایند.

حسن مختاری

من توفیق